

Дәрістердің қысқаша мазмұны

№1 дәріс

Тақырыбы: Жазу және оның даму кезеңдері

Мақсаты: Жазу және оның дамуы туралы мәлімет, түсінік беру.

Жоспар:

1. Жазудың түрлері.
2. Ұлттық жазуға дейінгі жазулар.

Жазу – адамдардың кеңістік пен уақытқа тәуелді болмай, өмірдің барлық салаларында кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал.

Жазба тіл ауызша тілдегі сөздердің жазбаша түрде әріптердің тіркесімен белгіленуі болып табылады. Бірақ алғашында бұлай болмаған. Жазудың тарихына көз жіберсек, әріппен таңбалаудың кейіннен пайда болғанын көреміз. Жазу өте ерте заманда жасалып, мыңдаған жылдар бойы өзгеріп, дамып келді. Жазудың мыңдаған жыл бойына дамып жетілуімен бірге, оның принциптері де өзгеріп отырады.

1. Пиктографиялық жазу. Бұл жазудың ең алғашқы түрі. Пиктографиялық жазу – суретке негізделген жазу. Сондықтан оны кейде сурет жазуы деп те атайды. Пиктографиялық жазудың таңбалары пиктограммалар деп аталады. Әрбір сурет өздігінен бүтіндей хабарды білдіре алады. Ол хабар графикалық жағынан жеке сөздерге бөлшектенбейді. Осыған орай пиктограмма тілдік нормаларды емес, оның мазмұнын бейнелейді. Сондықтан пиктограммалардың мағынасын әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдар түсіне алатын болған. Пиктографиялық жазуға таңба ретінде адамның, қайықтың, малдың, тоғайдың т.б. суреттері қолданылған. Мысалы, “мен аң аулауға кеттім” дегенді білдіру үшін адамның суретіне қоса тоғайдың және аңның суреті салынған. Сондықтан пиктограмма тілдік формаларды емес, оның мазмұнын бейнелейді. Қазіргі Қазақстан және Орта Азия территориясында ертедегі тайпалар өмірін бейнелейтін, тасқа қашап жазған мұндай жазулар жиі кездеседі. Бұл сияқты тастарға қашалған жабайы аңдар, хайуанаттар, адам бейнелері, аңшылық, садақ тарту, желекті найза ұстау, жыртқыш аңдардан қорғану және т.б. суреттер мал бағып, аң аулаған ертедегі адамдардың киелі түсініктері мен ғұрыптарын бейнелейтін тайпалардың тұңғыш жазуы болды. Ертедегі сурет жазуымен қабаттаса келетін ай мен күн алуандас таңба нұсқалары өрнекті пішінде оюлай салынған бейнелі суреттер пиктографиялық жазудың таңбасы.

Пиктографиялық жазу өте жабайы жазу болды, оның кең мазмұнды ойды түгелімен жазып жеткізуге мүмкіндігі болмады. Пиктографиялық жазудың тәсілін қазірде де кездестіруге болады. Мысалы, көшеде жүрудің тәртібін аңғартатын әр түрлі белгілердің, дүкендер мен шеберханалардың жарнамасындағы бас киім, аяқ киім түрлерінің суреттері, сағаттың, примустың және т.б. суреттерінің пиктографиялық сипаты бар.

2. Пиктографиялық жазудың біртіндеп даму барысында идеографиялық жазу пайда болды. Идеографиялық жазудың таңбалары идеограммалар деп аталады. Пиктографиядан идеографияға көшу өте баяу болды және пиктограммалардан пайда болған идеограммалардың алғашында пәлендей айырмасы да болмады. Идеографиялық жазудың даму барысында идеограммалар пиктограммалардан біртіндеп алшақтап, ақырында идеограммалар белгіленетін заттың сыртқы формасына дәлме-дәл негізделуден қалып, шартты таңбалар ретінде қолданыла бастады. Идеографияның пиктографиядан басты айырмашылығы таңбалардың формасында емес, олардың мағынасында. Идеографиялық таңба (идеограмма) не жеке сөзді немесе оның атауыш бөлшегін белгілейді. Түптеп келген түркі тайпаларының арасында соншама кең тараған идеографиялық жазулар түркі тайпаларының руникалық деп аталатын тұңғыш әріптік жазуының шығуына да белгілі мөлшерде ықпал етіп, әсерін тигізді.

1889 жылы орыс ғалымы Н. М. Ядринцев Монғолиядағы Орхон өзенінің құйылысынан ерекше үлкен төрт қырлы, биіктігі үш метрдей екі құлыптас тапты. Бұл ескерткіштердің үш қырындағы жазулар түп-нұсқа жағынан ХҮІІ ғасырдан бастап Енисей өзені бойынан табылған құпия жазу таңбаларына ұқсас болып шықты. Бұл жазулар сыртқы нұсқалық көрінісі жағынан Скандинавия руналарына ұқсас болғандықтан, шартты түрде руникалық, яғни құпия таңбалар деп аталды. 1894 жылы Күлтегін ескерткішінің тұңғыш аудармасы берілді.

Руникалық жазу тараған географиялық алқапқа барлау жасасақ, ол Монғолия мен Сібірден бері қарай басталып, Жетісуды көктей өтіп, Венгрияға дейінгі ұлан-байтақ аймақтың әр жерінен табылып келді.

Түркі тайпаларының тұңғыш әріптік жазуы болған руникалық алфавиттің шығу тегі әлі күнге дейін шешілмеген жұмбақ. 1894 жылы осы жазудың кілтін тапқан профессор В. Томсен көне түркі руникалық алфавиті арамей (парсы-арамей) әріптік жазуының әсерімен шықты деген жорамалды ұсынған болатын. Түркологтардың біразы осы пікірге қосылды. Ал енді бір ғалымдар (Н. Аристов, И. А. Батманов) бұл ешбір алфавиттің ықпалынсыз-ақ өздігінен жасалып, түркі таңбаларының негізінде туған төл жазу деп санайды. Академик Ю. Клапорт руникалық алфавит көне грек (грек және финикий) жазуымен негіздес деген пікірді ұстанады.

Белгілі түркітанушы ғалым А.С.Аманжолов руникалық жазудың біздің жыл санауымызға дейінгі 1 мың жылдықтың ортасынан біздің заманымыздың 1 мың жылдығының аяқ кезіне дейін түркі тілдес халықтардың қарым-қатынасына қызмет етіп, 1500 жыл бойы қолданыста болған төл жазуы екендігі бүгінде еш күмән туғызбайтындығын айтады [2, 144 б.]

Идеографиялық жазудың үлгілерін өте ертедегі қытай жазуы мен шумер жазуынан көруге болады. Қытай жазуының идеографиялық жүйесі осыдан төрт мың жыл бұрын жасалған болатын. Қытайдың жазу жүйесі әрбір таңбаның дыбыстық тілдегі белгілі бір сөзге сәйкес келіп, соған телінуіне негізделген. Қытай жазуындағы таңбалар біртіндеп өзгеріп, жетіліп, белгілейтін заттар мен құбылыстардың шартты таңбаларына айқындалған.

Идеографиялық жазудағы графикалық таңбалар цифрлар тәрізді: олар сөздің дыбысталуын емес, мағынасын білдіреді. Сондықтан қытай тілінде омонимдер әр түрлі иероглифтермен белгіленеді, бірақ олардың дыбысталуы мен морфологиялық құрылысы біркелкі болады. Жазудың идеографиялық принципін қазіргі тілдердегі сандардың таңбаларынан да көруге болады. Мысалы, “5” деген цифрды алалық. Бұл цифрдың сандық мағынасын орыс та, қазақ та, неміс те, ағылшын да, басқалар да түрліше емес, бірдей ұғынады. Бірақ бұл цифрлардың атының дыбысталуы әр тілде әртүрлі. Цифр белгілі бір ұғымды санның таңбасы ретінде көрсетеді, бірақ ол таңбаның цифр атының дыбысталуына ешбір қатысы болмайды. Осы ерекшелік – идеограммалар мен идеографиялық жазуға да тән нәрсе. Идеограммаларды цифрлар тәрізді таңбалар деп түсіну керек.

Қазіргі кездегі идеограммалар (математикалық, химиялық, астрономиялық, және т.б. ғылыми-техникалық таңбалар) жеке сөзбен немесе сөз тіркестерімен айтылатын ғылыми терминдерді білдіреді. Мысалы, О-“кислород”, -түбір. Ғылым саласында жаңадан пайда болған ұғым, ең алдымен, сөз тіркесімен айтылады да, осыдан кейін барып ол арнаулы таңбамен белгіленеді. Пиктографиялық жазуға қарағанда, идеографиялық жазудағы идеограммалар өзінің мағыналары арқылы тілді дәлірек бейнелейді. Идеографиялық жазу сөйлеудің мазмұнының білдірумен бірге, оның бөлшектері - сөздерді, сөздердің синтаксистік орын тәртібін, кейбір жағдайда сөйлеудің фонетикалық жағынан да ажыратып бере алады.

3. Жазудың даму барысында буын жазуы пайда болады. Жазудың буын жүйесінде таңба буынды белгілейді. Жазудың буын жүйесі шығу тегі мен таңбалардың фонетикалық

мағынасы жағынан бірнеше түрге бөлінеді. Таңбалардың фонетикалық мағынасы жағынан буын жазуын негізгі үш топқа бөліп қарауға болады:

Мұның бірінші түріне ассирио-вавилон, элам, урарт, сына жазулары, майя жазуы, лигатуралы дыбыстық корей жазуы жатады.

Буын жазуының екінші түріне крит-микен буын жазуы, кипр, эфиопия және жапон буын жазулары жатады.

Буын жазуының үшінші түріне үнді жазуының әр түрлі жүйелері (кхарошти, брахми, және т.б.) енеді.

4. Әріп жазуы буын жүйелі жазудан кейін пайда болды. Әріп жазуының пайда болуының дүниежүзілік мәдениеттің дамуы үшін үлкен маңызы болды. Жазу жүйелерінің ішінде әріп жазуы - ең қолайлы жазу. Әр түрлі тілдерде буын саны мен сөздің санынан дыбыстың саны әлдеқайда аз. Осыған орай дыбыстарды таңбалау үшін, әдетте, 20-дан 40-қа дейінгі таңба санының өзі жеткілікті болады. Әріп жазуындағы таңбалардың мұндай шағын мөлшері жазуды меңгеруді, сауаттылыққа үйретуді жеңілдетеді. Әріп жазуы (алфавит) – сөздерді ғана емес, сонымен бірге, олардың дыбыстық жағы мен грамматикалық формаларын да дәлме-дәл белгілеу үшін өте-мөте қолайлы жазу.

Әдебиеттер:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері - Алматы: Өлке, 2010. - 240 б.
2. Уәли Н.М. Графика. Орфография. Орфоэпия. - Алматы, 2018. - 250 б.

№2 дәріс

Тақырыбы: А. Байтұрсынұлы – араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы

Мақсаты: Ахмет Байтұрсынұлының араб графикасына қатысты сіңірген еңбегі туралы түсінік беру, оның маңызын түсіндіру.

Жоспар:

1. А. Байтұрсынұлы әліп-биі
2. А. Байтұрсынұлы емле туралы

Қазақ жазу емлесін жөнге салудың орыс графикасынан басқа, төте жолын ұсынған қазақтың ағартушы ғалымы – А. Байтұрсынұлы болды. Ол араб графикасын қазақ дыбысына ыңғайлап, жазба әліпбиі түзу керек деген идея көздеді.

А. Байтұрсынұлы 1910 жылдан бастап қазақ жазуын жетілдірумен айналысты. Сол күндері қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты пайдаланып келген араб таңбаларының дәл сол күйінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл бере алмайтындығын түсініп, былай деп жазды: «Хәріп - тіл үшін шығарылған нәрсе. Олай болса хәріп жоқ деп тілдегі дыбысты жоғалту керек емес, ол дыбысқа жоқ әріпті іздеп табуға керек. Ол жалғыз бізде ғана болған емес, өзге жұртта да болған, хәріпке бола тілді бұзбайды, тілге бола хәріпті бұзып өзгертеді». Осындай білгірлік танытқан А. Байтұрсынұлы араб таңбаларын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, түзетуді қолға алады да, «XX ғасырға дейін түріктің тілін асыл қалпында алып келген тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиіс», «асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиісті» деп емленің ең жақсысы - дыбыс жүйесінде екеніне көзі жетіп, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттей бастады. Араб графикасына негізделген жаңа емлесі 1912 жылдан бастап ұсынылды. «Төте жазу» деген атпен танымал болған бұл графиканы сол кездегі қазақ интеллигенциясы қабылдады және мұсылман медреселері, қазақ-орыс мектептері де қолдана бастады. 1915 жылы жаңа графикамен көптеген қазақ кітаптары басылып шықты.

А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің әліпбиін түзу үшін алдымен оның фонетикалық жүйесін талдап береді. Тарихи-лингвистикалық зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда,